

In via eruditionis

Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére

Szerkesztők

BITSKEY ISTVÁN

FAZAKAS GERGELY TAMÁS

LUFFY KATALIN

SZÁRAZ ORSOLYA

Debreceni Egyetemi Kiadó

Debrecen University Press

2016

A kötet megjelenését támogatta:
Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata
Tiszántúli Református Egyházkerület

A névmutató elkészítésében közreműködött:
Ivancsó Mária és Posta Anna

A borítón Szenci Molnár Albert fordításában megjelent
Az keresztényi religióra es igaz hitre valo tanítás (Hanau, 1624) című kötet
cimlapjának részletei láthatók.

ISBN 978-963-318-575-9

© Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press,
beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát is

Kiadta a Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press – www.dupress.hu

Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi

Tördelés, műszaki szerkesztés: M. Szabó Monika

Nyomta: Kapitális Kft.

Felelős vezető: Kapusi József

Tartalom

FABULA GRATULATORIA	15
SZERKESZTŐI ELŐSZÓ	17
NEOLATIN IRODALOM	
LÁZÁR ISTVÁN DÁVID A szerző (Antonio Averulino – Filarete) és a fordító (Antonio Bonfini) ajánlása a <i>De Architecturá</i> hoz	23
POSTA ANNA Eobanus Hessus <i>Psalterium</i> ának kísérőszövegei	30
KASZA PÉTER Megjegyzések Tranquillus Andronicus 1541-es törökellenes beszédéről	40
MÓRÉ TÜNDE A wittenbergi peregrinus diákok búcsúztatása Szikszai Fabricius Balázshoz és Mágocsy Andráshoz 1562-ből	50
P. VÁSÁRHELYI JUDIT Johann Piscator autográf verse Hódmezővásárhelyen	59
VOIGT VILMOS Epitheta Lutheri, Alvincii atque Pazmanii	64
RESTÁS ATTILA Két ismeretlen strassburgi nyomtatvány: Michael Joannes Moslehner magyar nyelvű verse (1633) és Joannes Kempius jogi disputációja (1632) (Pótlás az RMNy-hez, az RMK-hoz és az RMSz-hez)	74
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ A Bécsi Egyetem magyar nemzetének, azaz a <i>natio Hungaricának</i> a 17. században tartott, Szent László tiszteletére elmondott beszédei	82
H. J. BARTA JÁNOS Nyelvváltás a 18. század végi magyarországi mezőgazdasági irodalomban	90
FORDÍTÁS- ÉS HATÁSTÖRTÉNET	
BARTÓK ISTVÁN „...széthúzások pusztító viharában...” – Adalékok Sylvester János Ujszövetség-fordításának bécsi kiadásához	101

BALÁZS MIHÁLY	
Szent vagy profán? Adalék Sebastian Castellio erdélyi recepciójához	106
GÁBOR CSILLA	
Szerző, fordító, patrónus – Zólyomi Boldizsár Gerhard-fordításának háttéréhez	115
LŐKÖS ISTVÁN	
A magyar reformáció recepciója egy közép-európai nyelvi régióban	122
TÜSKÉS GÁBOR	
A <i>Confessio peccatoris</i> kiadás- és fordítástörténetéhez	138
PENKE OLGA	
„Futó darabok” és a háromnyelvű <i>Henriás</i> – Kéziratos kivonatok Voltaire műveiből	149
KNAPP ÉVA	
Ágoston Péter Martin von Cochem fordításának utóéletéhez	160
VERSEK, ÉNEKEK ÉS IMÁDSÁGOK	
MADARÁSZ IMRE	
Egy középkori „dühös fiatal” vidám versei – Cecco Angiolieri és a toszkán komikus-realista költészet	175
FEKETE CSABA	
Huszár Gál imádságai	181
FAZEKAS SÁNDOR	
A 17. századi verses repertórium toposzrendszerének alapvonalai	192
H. HUBERT GABRIELLA	
<i>Keresztyéni énekek</i> , Debrecen, 1610	201
FEKETE KÁROLY	
Az <i>Öreg Graduál</i> teológiai tanulságai	211
HUBERT ILDIKÓ – SZELESTEI NAGY LÁSZLÓ	
Százlevelő rózsa	219
SZÁRAZ ORSOLYA	
Missziós énekeskönyv a 18. századi jezsuita népmissziókban	225
SZENCI MOLNÁR ALBERT	
ÖTVÖS PÉTER	
Szenci Molnár Albert német barátja, Martin Opitz Magyarországon	243
OLÁH RÓBERT	
Szenci Molnár Albert ajándék <i>Institutiója</i> Budai Péternek	252

BITSKEY ISTVÁN		
<i>Dictionarium quadrilingue</i> – Jegyzet a négy nyelvű Szenci-szótárról		260
DEBRECZENI ATTILA		
„Szenci Molnár Albert’ keze”		271
A. MOLNÁR FERENC		
A Szenci Molnár Albert fordította negyvenkettedik zsoltár szövegének hagyományozódása 20. századi egyházi énekeskönyveinkben		279
PROTESTÁNS PRÉDIKÁTOROK MŰVELTSÉGE		
ÖZE SÁNDOR		
Gondolatok a könyvtárról – Antikrisztus-fogalom és a török kérdés a 16. század közepén a svájci és a magyar protestáns teológusoknál		295
OLÁH SZABOLCS		
Trópus a reformátori állametikában		304
ÖSZ SÁNDOR ELŐD		
Tordai Sándor András erdélyi református püspök két könyvéről		315
PÉNZES TIBORC SZABOLCS		
Egy lépés a Medgyesi kritikai kiadás felé – Lorántffy Zsuzsanna: <i>Moses es az prophetak</i>		325
LUFFY KATALIN		
Egy Medgyesi-vers nyomában		334
CSORBA DÁVID		
„Szemeimmel láttam” – Sajószentpéteri István kálvinista prédikátor látens forrásai		342
HEGYI ÁDÁM		
Miért csalódott Szőnyi Benjámín a fiziko-teológiában?		354
MONOK ISTVÁN		
Hatalom és könyvtárak a kora újkori Magyar Királyságban és Erdélyben		363
HISTORIA		
MOLNÁR DÁVID		
A történetírás ártatlanságáról Zsámboky János egyik emblémája kapcsán		373
PAPP JÚLIA		
A vitéz szigetvári nő(k) a 16–17. századi hazai irodalomban és történetírásban		384
MEDGYESY S. NORBERT		
Vii Coronae, Pater Patriae – Gróf Koháry (II.) István mecenatúrája és a színpadi történelemoktatás		394

S. SÁRDI MARGIT Ottlyk György önarcképe	399
MÁRTIROLÓGIA	
D. TÓTH JUDIT Az emlékezet retorikája – Nyssai Szent Gergely első homíliája a sebastéi negyven mártír magasztalására	409
TÓTH ZSOMBOR Persecutio decennalis: az evangélikus perspektíva lehetősége – Lányi György példája	423
SZŐKE ESZTER Lucretia története a 16–17. századi itáliai tragédiákban	438
FAZAKAS GERGELY TAMÁS Mártírium, vallási persecutio, az utolsó kenet és Bethlen Kata	446
19–20. SZÁZADI IRODALOM	
RATZKY RITA Petőfi kötet szerkesztési elvei a <i>Versek (1844–1845)</i> című kötetében	465
HAJNÁDY ZOLTÁN Szó és kép viszonya Lev Tolsztoj poétikájában	472
AMEDEO DI FRANCESCO Gondolatok Dsida Jenő <i>Krisztus</i> című verséről	483
BERTHA ZOLTÁN Reformációtudat és nemzeti irodalmi szellem (Czine Mihály magyarságszemlélete tükrében)	489
IMRE LÁSZLÓ A profán és a szakrális viszonya és funkciója Jókai Anna <i>Jákob lajtorjája</i> című regényében	499
GYŐRI L. JÁNOS Heinz Schlaffer német irodalomtörténetének tanulságai (Megkésett recenzió egy fontos kiadványról)	507
NÉVMUTATÓ	515

HEGYI ÁDÁM
Miért csalódott Szőnyi Benjámín
a fiziko-teológiában?*

Szőnyi Benjámín hódmezővásárhelyi református lelkész és a Békési Református Egyházmegye esperese nemcsak egyháztörténeti szempontból alkotott maradandót, hanem a hazai fiziko-teologizmus megalapítójának is tekinthetjük. *Gyermekek fizikája* című műve a magyar nyelvű fiziko-teológia igazi megteremtője. Mindez annak ellenére igaz, hogy nem ismerte eléggé ennek a szellemi irányzatnak az alaptanításait, mert sokszor összekeverte a ptolemaiosi világméretet a newtoni fizika tanításaival, mégis Szőnyi népszerűsége elősegítette azt, hogy a hazai olvasóközönség aktívan érdeklődjön a természet jelenségeinek magyarázatával foglalkozó irodalom iránt. Másként mondva: jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy elterjessze ezt a 17. század végén Angliában keletkezett szellemi irányzatot, amely szerint a természetkutatás az ember hasznára van és Isten művét lehet ezzel is dicsérni.¹ Szőnyi a hazai fiziko-teológiai mozgalom irányításában is aktívan részt vett, mert a mozgalom névadójának, William Derhamnak a főművét valószínűleg azért fordította le Segesvári István 1793-ban, mert Segesvári két évig Hódmezővásárhelyen rektoroskodott, ahol Szőnyi inspirálta ennek a munkának az elvégzésére.²

Imre Mihály figyelt fel arra, hogy Szőnyi időskori alkotói tevékenységében egyfajta válság figyelhető meg, amely több okra vezethető vissza. Ezek közül valószínűleg a legbántóbb az volt számára, hogy 1787-től kezdve Hódmezővásárhelyen Nyéki István és Füles Mihály jegyzők vezetésével igyekeztek eltávolítani a hivatalából. Ez ellen hiába keresett segítséget a Károlyiaknál, az úriszéknél, az egyházkerületnél és az egyházmegyénél, mégis le kellett mondania hivataláról. Mindeközben a kortárs alkotók felfogásától egyre inkább eltávolodott, hiszen Péczeli József nem vett tudomást a *Gyermekek fizikája* című művéről. Ráadásul a vele azonos szellemi körbe tartozó alkotónemzedék tagjai meghaltak: Weszprémi

* A tanulmány a Reformációs Emlékbizottság EGYH-REB-15-KUT-0007 számú pályázatának támogatásával készült.

¹ SZAUDER József, *Az estve és Az álom keletkezése (Csokonai és a felvilágosodás)* = Sz. J., *Az estve és Az álom*, Bp., Szépirodalmi, 1970, 225–230; VÖRÖS Imre, *Szőnyi Benjámín természeti világméretű műve = Szőnyi Benjámín és kora 1717–1794*, szerk. IMRE Mihály, Hódmezővásárhely, Bethlen Gábor Református Gimnázium, 1997, 22, 24.

² IMRE Mihály, *Küzdelem a fiziko-teologizmus örökségével: Szőnyi Benjámín elfeledett öregkori műve (Istennek Trombitája..., 1790–91)* = I. M., *Az isteni és emberi szó párbeszéde*, Sárospatak, Hernád, 2012, 406.

István, Szathmári Paksi Pál, Varjas János és mások. A *Gyermekek physikája* című könyvében még nyoma sem volt annak a válságtudatnak, amely az *Istennek Trombitája* (1790) című művét meghatározta, ugyanis korábban Szőnyi úgy gondolta, hogy a hit és a felvilágosodás természetszemlélete egyensúlyba hozható egymással. Az 1790-es évek elején viszont a felvilágosodásnak megjelentek olyan irányzatai, amelyeket Szőnyi a hit szempontjából már veszélyesnek ítélt, és a korábbi alkotói tevékenységétől eltérően szokatlanul élesen elutasította a felvilágosodás természetismeretét, mert az naturalizmushoz, spinozismushoz és ateizmushoz vezet. Szőnyi nemcsak nyomtatásban megjelent munkáiban távolodott el a fiziko-teologizmustól, hanem kéziratban maradt latin nyelvű verseiben is kimutatható ez a változás. Ezeket az epigrammákat az 1780-as években kezdte el papírra vetni. Műfaji jellemzőiket tekintve a fiziko-teologizmus tipikus jegyei figyelhetők meg rajtuk, mert természeti jelenségeket versel meg bennük, de tartalmukat tekintve már a fiziko-teologizmusban való kételkedést fogalmazta meg ezekben, ugyanis arra a következtetésre jutott, hogy a természetismeret sokkal kevesebbet ér, mint Isten kijelentett igéje.³

Mindez nem azt jelenti, hogy Szőnyi korábbi alkotói korszaka nem lett volna biblikus, vagy eltávolodott volna a református hitelvektől, hiszen a *Szentegek Hegedűje* (1762) című könyvében is megfigyelhető egyfajta válságtudat, amelyben a vallási világbéka, a konfesszionális tudat sérülését félti, mivel a 18. században filozófiai és természettudományi oldalról is sok támadás érte a keresztény vallást.⁴ Tudjuk, hogy aktívan figyelte a kereszténységet érő bírálatokat, ezért is találkozott Szoboszlai Péter palástjától megfosztott tiszafüredi lelkésszel Szentesen 1762-ben. Erről a beszélgetésről nemcsak megtörténtét jegyezte föl, hanem pontokba szedve összegyűjtötte Szoboszlai eretnek tanításait.⁵ 1774-ben a *Gyermekek physikájának* előszavában Szőnyi egyértelműen leírta, hogy célja a vallásosság elmélyítése az emberek között, amelyhez jó út a természet megismerése. Az előszóban megdicsérte a Mária Terézia által kiadott rendeletet, amelyben a királynő a keresztény vallást kicsúfoló filozófiák ellen lépett föl.⁶

Szőnyi Benjámint életútját alapvetően meghatározta a lelkészi szolgálat. Ennek során igyekezett a katolicizmus túlkapásai ellen felvenni a harcot, és a felvilágosodás képviselői által a kereszténységet ért támadásokra is igyekezett reagálni.⁷ Ez utóbbira sokáig a legjobb megoldásnak a fiziko-teologizmust tekintette. Ebben a harcban egyáltalán nem zavarta, hogy a haladó szellemű nyugat-európai

³ IMRE, *Küzdelem...*, i. m., 394–396, 405–407, 412–413; Uő, *A város művelődéstörténete a XVIII. századig = Hódmezővásárhely története: A legrégebbi időktől a polgári forradalomig*, főszerk. SZABÓ Ferenc, I, Hódmezővásárhely, Hódmezővásárhely Tanácsa, 1984, 667.

⁴ IMRE, *Küzdelem...*, i. m., 399.

⁵ SZEREMLEY Samu, *Szőnyi Benjámint és a hódmezővásárhelyiek 1717–1794*, Bp., Hornyánszky Viktor, 1890, 201.

⁶ Uo., 215.

⁷ DÁNYI József, *Szőnyi Benjámint, a lelképásztor = Szőnyi Benjámint és kora...*, i. m., 7–13.

gondolkodók körében már a 18. század közepétől idejét múltnak tekintették a fiziko-teologizmust. Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy hazánkban mások körében is igen sokáig népszerű maradt ez az irányzat, hiszen még a 19. század elején is voltak lelkes hívei.⁸

Akkor mégis miért távolodott el idős korára Szőnyi a fiziko-teologizmustól? Miért tarthatta azt veszélyesnek? Miért csalódott vajon benne? Úgy gondolom, Imre Mihály magyarázatán túl érdemes megvizsgálnunk egyháztörténeti forrásokat is, amelyek más megvilágításban mutatják meg a kialakult helyzetet.

Szőnyi gondolkodását, élettapasztalatát alapvetően befolyásolta munkaköre: Hódmezővásárhely református lelkipásztora volt és a Békési Református Egyházmegye esperese. Tisztségeiből adódóan gyülekezete és az esperesség egyházfegyelmi állapotáért ő felelt. A református egyház legfontosabb erkölcsalakító eszköze az egyházfegyelem szigorú betartatása volt, amelynek segítségével a lelkipásztorok – többek között – ellenőrizték az egyháztagok szexuális kihágásait, valamint az egyházi élet látható jegyeinek gyakorlását, mint például a szentségekkel való élést és az istentiszteleteken való rendszeres megjelenést. A lelkész és gyülekezete között kölcsönös függőség alakult ki, mert nemcsak a lelkész, hanem a közösség is árgus szemekkel figyelte a másik fél erkölcsi kihágásait. A felvilágosodás valláskritikája egyházfegyelmi szempontból nem volt elfogadható, hiszen ellentétes volt a hitelvekkel, ezért a lelkész, a presbitérium és az egyházközség közösen vigyázott az erkölcsi normák betartására és a vallásellenes gondolatok terjedésének megfékezésére. Ennek a rendszernek az ismertetése túlfeszíti mostani tanulmányaink keretét, ezért elég csak arra utalnunk, hogy az egyházfegyelem történetével kapcsolatos hazai szakirodalom az 1781 és 1848 közötti időszakból alig ismer olyan esetet, amelyek a radikális felvilágosodás jegyeit (például a túlvilág tagadása) hordozták volna magukon, és súlyosan megsértették volna a kereszténység dogmáit. Sokkal gyakoribbak voltak azok az ügyek, amelyek istenkáromlással, templomkerüléssel, paráznasággal voltak kapcsolatosak.⁹ Ezzel ellentétben a svájci református egyház sokkal nehezebb helyzetbe került a 18. században, mert Svájcban több lelkész radikálisan szembefordult a vallással: a *Nagy francia enciklopédia* „Messiás” szócikkének szerzője lausanne-i lelkész volt, aki a szócikkben tagadta Jézus istenségét. Elie Bertrand berni lelkipásztor és természettudós idős korára deista lett és az élvezet erkölcsét részesítette előnyben.¹⁰ Bern kan-

⁸ SZAUDER, i. m., 225–230; VÖRÖS Imre, *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*, Bp., Akadémiai, 1991, 218–220.

⁹ ILLYÉS Endre, *Egyházfegyelem a magyar református egyházban*, Debrecen, Városi Nyomda, 1941, 147; KISS Réka, *Egyház és közösség a kora újkorban*, Bp., Akadémiai, 2011; KÓSA László, *Erkölcsi kihágások és büntetések Gyulán a XIX. század első felében*, Békési Élet, 1979/1, 118–125; SZIGETI Jenő, *A református egyházfegyelem gyakorlásának válsága a XVIII. és XIX. század fordulóján = Bűn, bűnhődés, büntetés*, szerk. HORVÁTH Emőke, Bp., L'Harmattan, 2011, 70–80.

¹⁰ Roland MORTIER, *A felvilágosodás korának francia Európája = R. M., Az európai felvilágosodás fényei és árnyai*, Bp., Gondolat, 1983, 50–54.

ton falusi közösségeiben a prédikátorok rendszeresen megpróbálták a keresztény erkölcsi normákat helyreállítani, de a helyzet odáig fajult, hogy 1735-től kezdve már nemcsak a varázslás és az átkozódás ellen kellett a lelkipásztornak küzdenie, hanem a szekularizáció ellen is.¹¹

Magyarországon ilyen nagy arányú, a társadalom egészét érintő vallásellenesség nem alakult ki a 18. században, de az egyházi értelmiség már a vészharangokat kongatta. Ha csak a protestáns hitvédő műveket nézzük meg, akkor megállapíthatjuk, hogy a vallásosságot féltő irodalom már a 18. század közepe óta jelen volt a Kárpát-medencében: többek között Jean Frédéric Ostervald svájci református teológus írásai voltak igen népszerűek. A *Romlottságnak kútfejei* című munkája például kiemelten foglalkozott a felvilágosodás vallásellenességével és igyekezett a református híveket a teológia szempontjából megfelelő filozófiai irány felé terelni, de Szőnyi munkássága is besorolható a vallásvédő irodalomba.¹² Később, az 1780-as 1790-es évekre nyomtatásban is egyre több olyan protestáns szellemiségű munka látott napvilágot, amelyet a református egyház igyekezett felhasználni a vallásosság védelmére, de a magyarországi református egyház történetével foglalkozó munkák szerint a 18–19. század fordulóján érzékelhető vallásellenesség nem terjedt ki a gyülekezetek hétköznapi életére. Ebben az időszakban a hívek még nem léptek ki tömegesen az egyházközségek kötelékéből.¹³

A rendelkezésünkre álló források viszont bepillantást engednek a vallásos élet hétköznapijaiba. Ezekből a dokumentumokból az derül ki, hogy az egyházfegyelmi vétségek között már ekkor is megtalálható volt a valláscsúfolás, a vallásellenesség, tehát a lelkész-esperes Szőnyi napi munkája során találkozott ezekkel az ügyekkel. Az a kérdés, hogy ez mennyiben befolyásolta a fiziko-teologizmusba vetett hitét. A kérdés megválaszolásához az 1787 és 1796 közötti időszak egyháztörténeti forrásait fogom elemezni, mert 1787-ben rendült meg Szőnyi lelkipásztori pozíciója, valamint a halála utáni két évben (1795–1796) nyilvánosságra került botrányok valószínűleg még életében alakultak ki.

Igencsak elgondolkodtató az az eset, amely 1790-ben történt Hódmezővásárhelyen: Kiss András lelkipásztor szerint Nyéki István városi jegyző „istenkáromló, botránkozató életű és a keresztyén vallást mind nyelvével, mind cselekedeteivel gyalázó” volt.¹⁴ Mivel Nyéki volt az az ember, aki 1787 óta azon fáradozott, hogy Szőnyit leváltásuk lelkészi pozíciójából, fontos lenne megtudni, mivel gyalázta

¹¹ Heinrich Richard SCHMIDT, *Dorf und Religion*, Stuttgart – Jena – New York, G. Fischer, 1995, 59–61, 149–156, 354–355.

¹² Jan-Andrea BERNHARD, *L'influence de Jean-Frédéric Ostervald en Hongrie et en Transylvanie*, Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français, 2006, 616; GRANASZTÓI Olga, *Cenzúra, hitvédők, könyvkereskedők és olvasók = A magyar irodalom történetei*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, I, Bp., Gondolat, 2008, 656–667.

¹³ BUCSAY Mihály, *Die Protestantismus in Ungarn*, I, Wien, Böhlau, 1977, 277–280; ECKHARDT Sándor, *A francia forradalom eszméi Magyarországon*, Bp., Lucidus, 2001, 163–193.

¹⁴ Kiss András panaszlevele Nyéki ellen, 1790. november 12., idézi: SZEREMLEY, i. m., 175.

ténylegesen a keresztyén vallást. Sajnos ezt nem tudjuk, mert a presbiteri jegyzőkönyvben az ügynek nincs nyoma. 1790. július 4-én csak azt jegyezték föl, hogy ifj. Nyéki István (tehát az említett Nyéki fia) vállalta a pénzbüntetés fizetését, amennyiben nem jár rendszeresen a presbiteri gyűlésekre.¹⁵ Sajnos a protokollumba nem jegyezték be minden egyházi döntést, hiába rendelték el 1790-ben, hogy hetente kétszer kell presbiteri gyűlést tartani, a jegyzőkönyvben 1790–1794 között összesen csak 11 gyűlés határozatait írták be, vagyis ha volt is rendszeres megbeszélés, annak nem maradt írásos nyoma.¹⁶ Annak ellenére, hogy a protokollumon kívül maradtak fenn egyéb egyházkormányzati iratok, ezekben sem találtam meg Kiss András feljelentését.¹⁷ Adatok hiányában csak feltételezhetjük, hogy Kiss azért vádolta vallásellenességgel Nyékit, mert Szőnyi Benjámin pozícióját kívánta ezzel megerősíteni. Egyébként is Magyarországon ebben az időszakban nehéz volt elképzelni, hogy valaki nyíltan vallástagadó legyen és egyben jelentős városi pozíciót is betölthessen. Ráadásul Nyéki sokáig egyházi ember volt, mert Makón rektorként dolgozott, majd 1764-ben Várashelyen lett leánytanító. Ezt követően 1764-ben választották meg városi jegyzővé, és innentől kezdve világi pályán maradt.¹⁸

Hódmezővásárhelyen a fentebb említett eseten kívül még két olyan ügyről van tudomásunk, amely egyházfegyelmi ügy volt, de az egyházlátogatások során egyiket sem említették meg. Ez azért érdekes, mert a vizitációk alkalmával a vizitálók a lelkész és a gyülekezet erkölcsi viselkedését is ellenőrizték. Úgy tűnik viszont, hogy egyik eset sem érte el azt a szintet, amellyel az egyházmegyének foglalkoznia kellett volna.¹⁹

1790. július 2-án Bosvai Andrást, Szilágyi Istvánt és Szilágyi Sárát káromkodásért és erkölcstelen viselkedésért megintették, de itt sem részletezték, mi volt viselkedésükben erkölcstelen, és milyen káromkodás hagyta el az ajkukat. A jegyzőkönyv fogalmazása szerint a megfelelő keresztyéni viselkedéshez kívánták őket visszavezetni:

„minden gyanús személyek[kel] v[al]ó társalkodást el távoztasson, nevezetessen pedig azokat a kikhez férjének gyanúsága v[a]n szorgalmatosan el kerülye h[ogy] ilyen okot senkinek a botránkoztatásra ne adjon, hanem Isten 's emberek törvénye

¹⁵ Hódmezővásárhely-Ótemplomi Református Egyházközség levéltára (a továbbiakban: HÓREL), *Presbiteri jegyzőkönyv 1757–1795*, 166. (A továbbiakban: *Presbiteri...*)

¹⁶ *Presbiteri...*, i. m., 157–172.

¹⁷ Az esperesi hivatalnak és a vásárhelyi lelkésznek maradtak fenn egyházigazgatási iratai, vö. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (TIREL), I.29.c, *Békés-bánati egyházmegye iratai: Esperes által külön kezelt iratok 1787–1796*; HÓREL, *Igazgatási iratok 1732–1799*. A városi közigazgatásban is külön kezelték az egyházi ügyeket: Magyar Nemzeti Levéltár – Csongrád Megyei Levéltár, Hódmezővásárhely Levéltára, IV.A.1001.b, 6. doboz, 5. csomag, 1–44, *Hódmezővásárhely Város Tanácsának iratai, Tanácsi iratok, Egyházak levelei 1691–1849*.

¹⁸ SZEREMLEY, i. m., 137–140, 142, 224.

¹⁹ Vö. TIREL I.29.h.1, *Békés-bánati egyházmegye iratai: Egyházlátogatási jegyzőkönyvek: Egyházlátogatási iratok 1786–1843*.

szerént tisztességes életet éljen és magát mint egy keresztény asszony ember házában népe között és másutt is úgy viselje.”²⁰

A levéltári forrásokban másutt is találkozunk ehhez hasonló megfogalmazással, ugyanis 1795-ben az egyházkerület szabályozta a tanítók erkölcsi magatartására vonatkozó előírásokat, amelyben a „feszlett erköltsüeknek, gyanus társalkodásúaknak” titulált személyek elleni fellépést sürgette.²¹ Imre Mihály is felfigyelt erre a kifejezésre, és arra hívta fel a figyelmet, hogy ez a korabeli közvélekedésre utalhat, hiszen a magyarországi jakobinus mozgalom által gerjesztett légkör az egyház szempontjából veszélyes volt, viszont a „gyanus társalkodású” megjelölés még nem egyértelműen tekinthető vallásellenesnek.²² Így sem a tanítók, sem a fentebb említett három személy nem tekinthető feltétlenül vallásellenesnek.

A másik hódmezővásárhelyi eset a francia forradalomhoz kapcsolódik, mert Bereczk Péter lelkipásztor prédikációiban támadta a nemesi előjogokat és a *Corpus jurist*, miközben a francia alkotmányt dicsérte. Ezért a kijelentéséért feljelentették és a vármegye és a helytartótanács is vizsgálatot indított ellene, de komolyabb felelősségre vonás nem történt. A vásárhelyi elöljáróság és a vármegye igyekezett az ügyet eltussolni.²³

Amennyiben bevonjuk a vizsgálatba azt a tizenegy presbiteri gyűlést, amelyekről maradt fenn írásos jegyzőkönyv, akkor azt látjuk, hogy nagyon marginális szerepet töltött be az egyházközség mindennapi életében a radikális felvilágosodásból adódó vallásellenesség: a tizenegy ülésen összesen 27 határozat született, amelyek közül három foglalkozott a Bosvai-üggyel, egy ifj. Nyéki hanyagságával (nem járt el a gyűlésekre) és végül 1796-ban Juhász János házasságfelbontási kérelmével. A maradék 22 határozat nem egyházfegyelemmel, hanem anyagi ügyekkel és templomépítéssel foglalkozott, mint például: Szőnyi nyugdíjaztatása, keresztelői stóla összege, tanítói fizetések, egyházadó, adótartozások és új templom építésének elhatározása.²⁴ Ezek alapján, ha a vásárhelyi állapotokat nézzük, a helyzet nem tűnik túl rossznak, hiszen ténylegesen a vallástalanság terjedésével kapcsolatos eset nem történt a vizsgált időszakban.

Ezek után nézzük meg, hogy az egész egyházmegyében milyen esetek fordultak elő, amelyek Szőnyit a felvilágosodástól elfordították, és ennek következtében kiábrándult a fiziko-teológiából.

²⁰ *Presbiteri...*, i. m., 165–166.

²¹ TtREL I.29.h.1., nr. 41, *Egyházkerületi jegyzőkönyvi kivonat, 1795. május 19.*

²² IMRE Mihály, *Iskolakultúra Hódmezővásárhelyen a XVIII. század közepétől 1848-ig = Tanulmányok Csongrád megye történetéből*, szerk. BLAZOVICH László, VI, Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1982, 152.

²³ IMRE, *A város...*, i. m., 678.

²⁴ *Presbiteri...*, i. m., 157–172.

Az első eset Öcsödön történt: 1794. november 9-én az öcsödi jegyző által készített tanúkihallgatási jegyzőkönyvből megtudhatjuk, hogy Konkoly András presbiter terhelő tanúvallomást tett Papp János káplán-tanítóra. Konkoly szerint egy estén Papp nála vendégeskedett, amelynek során vendége berúgott és borgőzös mámorban tagadta a feltámadást, valamint Mózeset imposztornak nevezte. Papp János nem tagadta az ellene felhozott vádakát, védekezésül csak annyit mondott, hogy külföldről hazatért diáktól hallotta ezeket a kijelentéseket, viszont ő maga soha nem olvasott ilyen dolgokról. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvből sem tudunk meg többet az esetről, mert ebből csak annyi derül ki, hogy valamilyen egyházfegyelmi probléma merült fel a gyülekezetben, de ebben nem is említik a feltámadással kapcsolatos kijelentését. Papp megbotránkozottat viselkedésének az lett a következménye, hogy 1795-ben megfosztották hivatalától, de ez nem zavarta őt, mert elszökött Öcsödről és Simontornyán lelkészi állást szerzett magának.²⁵

Gyulán a város vezető értelmisége keveredett gyanúba, amikor 1795-ben Réz József szemorvost azzal vádolták meg, hogy a francia jakobinus mozgalommal rokonszenvezett és részt vett a magyar jakobinus összeesküvésben. Réz Józsefet természetesen bebörtönözték, és a gyulai jakobinus mozgalom ellen vizsgálatot indítottak, amelynek során a Békési Református Egyházmegye főgondnoka, Domokos Lőrinc és Békés vármegye levéltárosa, a szintén református Kazay Mihály is gyanúba keveredett. A történeti kutatások már régen tisztázták, hogy egyikük sem vett részt a jakobinus mozgalomban és gondolkodásuk is távol állt a francia forradalom radikálisaitól.²⁶ Esetük számunkra azért érdekes, mert a tanúkihallgatások során Réz József ellen Sziber József sótiszt és Glück (Klick) Ferenc gyulai lakos olyan vallomást tett, amely valláskritikai kijelentést tartalmazott: Réz állítólag azt mondta Glück imádságos könyvéről, hogy azt teljesen felesleges olvasni, mert abban csupa bolond, kitalált dolgok találhatóak, és az összes pap imposztor.²⁷

1796-ban a békési tanító, Fábián János ellen tíz vádpontot fogalmazott meg az egyházi bíróság, amelyek közül több erősen hasonlít a deizmus tételeire. Itt most csak a témánk szempontjából érdekeseket soroljuk föl: a vádlók szerint Fábián azt állította, hogy a Biblia megalkotása csak emberek műve volt, a vallás csak emberi kitaláció, ezért semmilyen hittétel nem bizonyítható, Jézus nem Isten és a való-

²⁵ TtREL I.1.b.35.595, *Püspöki hivatal iratai: Egyházkerületi közgyűlési iratok: Papp János öcsödi tanító fegyelmeje, 1795*; TtREL I.29.h.1, *Egyházlátogatás Öcsödön, 1794. november 22.*

²⁶ *A magyar jakobinusok iratai: Naplók, följegyzések, röpiratok*, s. a. r. BENDA Kálmán, III, Bp., Akadémiai, 1952, 194–195, 217, 231; MADAY Pál, *A Békés megyei jakobinusok pere = Körös Népe: Történelmi és néprajzi antológia*, I, fel. szerk. MADAY Pál, TÁBORI György, Békéscsaba, Munkácsy Mihály Múzeum, 1956, 127–151; ELEK László, *A jakobinus mozgalom és a felvilágosodás két üldözött Békés megyei képviselője: Réz József és Fábián János = E. L., Művelődés és irodalom Békés megyében: A XVI. századtól a XIX. század derekéig*, I, Békéscsaba, Békés Megyei Múzeumok, 1985, 68–71.

²⁷ Magyar Nemzeti Levéltár – Békés Megyei Levéltár, IV.A.1.b nr. 207, *Békés vármegye nemesi közgyűlésének iratai: Vizsgálat Réz József szemorvos ügyében, 1795.*

di valláshoz leginkább a szentháromságtagadók állnak a legközelebb. A vádirat szerint Fábián ezeket a gondolatokat nemcsak hirdette, hanem nézeteinek terjesztésére egy kisebb közösséget is szervezett a településen. A nyomozás a békési református egyházközség világi vezetőinek (gondnok, presbiterek) feljelentésével kezdődött, amelyben a tanítót a keresztény vallással ellenkező tanok hirdetésével vádolták meg. A tanúkihallgatási jegyzőkönyvekből kiderült, hogy a békési lakosok között Fábián valóban megszervezett egy csoportot, akiket a tanúk (főbíró, lelkész, presbiterek, preceptorok, helybeli lakosok) ateistának és naturalistának tekintettek. A csoport egyik tagja, Barkó Mihály segédtanító kijelentette, hogy a franciák egytől-egyig naturalisták, ezért ők a legderékabb emberek egész Európában. Fábián védekezésében azt állította, hogy nem ő maga terjesztette ezeket a tanokat, hanem egy este egy vándorló diák állított be a házához, ahol a többi tanító jelenlétében vitatkoztak a kereszténységet támadó naturalista tanokról. Az egyházmegye határozata alapján Fábiánt azonnal megfosztották állásától, és megtiltották számára, hogy a kereszténységgel ellenkező tételeket hirdessen.²⁸

Úgy gondolom, ezek az esetek egyértelműen azt mutatják, hogy a radikális felvilágosodás vallásellenessége az egyházmegyében is megjelent, ami Szőnyi szemében aggasztónak tűnhetett, hiszen eddig ő a felvilágosodást összeegyeztethetőnek tartotta a kereszténységgel. Ezek az események viszont hozzájárulhattak ahhoz, hogy kiábránduljon a fiziko-teológiából, de a helyzet megfelelő rekonstruálása érdekében több tényezőt is figyelembe kell vennünk.

Ezek közül a legfontosabb, hogy Szőnyi 1789. április 1-jén lemondott hivataláról, noha a vásárhelyi egyházi életben továbbra is aktívan részt vett: 1793-ban személyesen megjelent az Újtemplom gombjának föltételén. Öregsége miatt még ezt megelőzően 1787-ben alesperesnek maga mellé vette Szentmiklósi Sebők Sámuel, aki a napi ügyeket intézte helyette. Igaz, a budai zsinaton részt vett, és a Sinai-ügyben is szerepet vállalt, de végül 1793-ban az esperesi címről is lemondott.²⁹ Ez azt jelenti, hogy az egyház életében valódi döntő szava egyre kevésbé volt, közvetlenül nem döntött ezekben az ügyekben. A hivatalos egyházmegyei iratokon Szentmiklósi neve szerepel, Szőnyinek nem volt vagy nem maradt fenn az ügyekkel kapcsolatban semmilyen személyes dokumentuma.

Továbbá figyelembe kell azt is vennünk, hogy 1787 és 1794 között a fentebb említett durva ügyekhez hasonló esetek nem fordultak elő, vagyis Szőnyi életében még csak kialakulóban voltak a vallásellenes mozgalmak, ugyanis az 1787 és 1794 közötti időszakból fennmaradt egyházlátogatási és közgyűlési jegyzőkönyvek semmilyen vallásellenes mozgalomról vagy áthágásról nem tesznek említést. Ez a kijelentés valószínűleg még akkor is igaz, ha tudjuk, hogy az 1791. július 13-án

²⁸ TrREL I.1.b.36.644, *Püspöki hivatal iratai: Egyházkerületi közgyűlési iratok: Fábián János békési iskolamester fegyelmije, 1796*; TrREL I.1.b.37.658, *Püspöki hivatal iratai: Egyházkerületi közgyűlési iratok: Fábián János békési iskolamester fegyelmije, 1797*.

²⁹ SZEREMLEY, *i. m.*, 143–144, 172, 194, 197–199.

Békésszentandrásan és az 1791. szeptember 6-án Gyulán tartott közgyűlések jegyzőkönyvei nem maradtak meg.³⁰

A fennmaradt közgyűlési iratokban tekintélyes terjedelemben szerepelnek a Szőnyi Benjámint elmozdításával kapcsolatos pereskedések, valamint a Bánátban újonnan megalakult egyházközségek megszervezésének problémái, ezekhez társulnak még az állandó anyagi gondokkal kapcsolatos iratok és végül a lelkészek és az egyházközségek közötti feszültségek elsimításának ügyei.³¹ Ha csak arányaiban nézzük, akkor az öcsödi, gyulai és békési eset igen kis hányadát tette ki az (al)esperes napi teendőinek, de figyelembe kell vennünk, hogy ezek az esetek az egyházkerület és a helytartótanács figyelmét is felkeltették. Még fontosabb talán ezek közül az, hogy az öcsödi káplán-tanító arra hivatkozott, hogy szóbeszédéből értesült a vallásellenes gondolatokról, valamint Békésen könnyen meg tudott szervezni Fábiant egy deista közösséget. Ezek arra utalnak, hogy az egyházmegyében a szóbeszéd tárgya volt már az 1790-es évek elején is a vallásellenesség, és bizonyos csoportok már nyitottak voltak az egyháztól való eltávolodásra is.

Ezek után próbáljuk meg megválaszolni, hogy miért csalódott Szőnyi Benjámint a fiziko-teológiában. A válasz nem módosítja, csak kiegészíti Imre Mihály korábban említett véleményét: a Békési Református Egyházmegyében már az 1790-es évek elején pletyka és szóbeszéd szintjén jelen voltak valamilyen vallásellenes gondolatok, amelyek hozzájárulhattak ahhoz, hogy az idős Szőnyi a felvilágosodás néhány hatásától megijedt, és a természetkutatás helyett az isteni kinyilatkoztatást igyekezett előtérbe helyezni. Ez nem jelentette azt, hogy teljes mértékben szakított volna a fiziko-teológiával, sokkal inkább arról volt szó, hogy az új filozófiai gondolatokkal szemben nagyobb óvatosságra intette az olvasóit, mint korábban.

³⁰ SZEREMLEY, *i. m.*, 191; Kis Bálint, *A Békési-Bánáti Református Egyházmegye története (1836)*, közread. GILICZE László, KORMOS László, Békéscsaba–Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1992, 140–145. Szeremley és Kis is említi ezt a két gyűlést, de a levéltárban ezeknek nincs nyoma. Vö. TIREL, *Békés-bánáti egyházmegye iratai, Jegyzőkönyvek, Közgyűlési jegyzőkönyv 1787–1829*, I.29.a.2.

³¹ TIREL I.29.a.2, 1787–1796 közötti közgyűlések.